

TANZİMAT VE BATILILAŞMA HAREKETLERİNE SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM

- A Sociological Approach to Tanzimat and Westernization Movements-

Kemaleddin TAŞ*

Özet: Osmanlı Devletinde Tanzimat'a kadar olan devrede Batılılaşma çabaları sadece askerî alanda varlığını hissettirirken ve diğer sahalardaki yenileşme hareketleri ikinci derecede sürdürülen faaliyetler olarak kalmışken; Tanzimat döneminde siyasi ve sosyal hayatın çeşitli boyutlarına yönelik yenileşme hareketleri yapılmaya başlanmıştır. Ancak Tanzimat dönemindeki Batılılaşma hareketleri; temel olarak tepeden inme bir karakter göstermiş, halk katmanlarına nüfuz edemeyerek toplumsal alanda başarıya ulaşamamış ve netice olarak bir "öykünme" hareketi olmaktan öteye gidememiştir.

Abstract: While innovation movements in Ottoman State was confined first to military areas and secondly some other areas until Tanzimat, from then on many political and social movements during this course had a characteristic of being ordered from the top, and consequently had very little effect on public strata. So, they were only the movements of imitation.

XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti Batı karşısında ilk defa yenilgi ve toprak kaybına uğramaya başlayınca, devlet ve fikir adamlarının bazıları imparatorluğun Batı karşısında gerilediğini idrak etmişlerdir¹. Bundan dolayı devletin varlığını korumak için Batılılaşmanın gereğine inanılmış ve askerî kurumların Batı örneğine göre düzenlenmesine girişilmiştir². Bu bakımdan

* Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

1-Osmanlı ulemasının, siyaset sosyolojisi bağlamında değerlendirilebilecek, siyasi ve ekonomik problemler ve bu doğrultuda Osmanlı Devletinin gerilemesinin sebepleri ile ilgili görüş ve düşünceleri için bkz. Niyazi Usta, "Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 2001, S.15, s.61-74.

2-Ercüment Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994, s.21.

Osmanlı modernleşme (Batılılaşma) sürecinin özünde askerî tedbir sorunu yatmaktadır.

Sürüp giden askerî mağlubiyetler ve toprak kayıpları, Osmanlıları Batının askerî üstünlüğünün altında yatan âmilleri aramaya teşvik etti. Osmanlı devlet adamları, XVII. yüzyılın başlarında, imparatorluk yönetiminin pek çok eksikliği bulunduğunu fark etmişlerdi. İlk olarak, imparatorluğun çökmekte olduğunu anladıklarında, Osmanlılar tarafından hissedilen şok ve özellikle XVIII. yüzyılın sonunda mâruz kaldıkları peş peşe gelen felaketlerin sebep olduğu travma, çok ciddi ve ıstıraplıydı. Çünkü, toprak genişlemesi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda önemli bir rol oynamaktaydı ve Osmanlı devlet adamlarının ekonomik çöküş ve mâlî yetersizliklerden kaygı duydukları bir sırada, toprak kaybı, gelir kaybı anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan gerilemenin dehşet verici bir şekilde fark edilişi, bütün Osmanlı reformlarının gerisindeki itici gücü teşkil etmişti³.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı'nın Batılılaşma siyasetinin temelinde, Türk devletinin Batı karşısında yenilmesi ve devamlı gerilemesi vakası yatar. Başka bir deyişle, Batı medeniyetinin Osmanlı'ya üstünlüğü, devletin siyasî ve askerî yenilgisi şeklinde görülmüştür. Devletin gerilemesi süratini arttırdığı ölçüde Batılılaşmanın hızı da artmıştır⁴. Bu noktada şu hususu da hemen hatırlatmak gerekir ki, Osmanlı Avrupa düşüncesini evvela küçümsemiş, Avrupa onun için savaşlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Toprak kaybı ile beraber Osmanlı yönetimi, Batının üstünlüğünü silahlarına ve düzenli ordularına bağlamıştır. Mağlubiyetlerin askerî bir problem olarak görülmesi, alınan ilk tedbirlerin de askerî mâhiyette gelişmesi sonucunu getirmiştir⁵. Dolayısıyla yükselme devrinde, Osmanlılar kendi uygarlıklarını Batınınkinden üstün saymışlar, Batının bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlaması ile, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyeşen bir tutumla, Batının askerî üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır⁶.

Askerî alanda yapılan ıslahatlar yetersiz kalmış ve savaşlarda Osmanlı ordularının yenilgileri devam etmiştir. Böylece Osmanlı devlet yöneticileri,

3-Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.153,154.

4-Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, Ötüken Yay., 5.Baskı, İstanbul, 1990, s.101,102.

5-Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s.277,278.

6-Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1994, s.10.

askerî alandaki ıslahatın yanı sıra diğer kurumlarında Batı tarzında değiştirilmesine gerek duymuşlardır. Ama buna rağmen Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci durmamış ve "Batıyı tanıyan devlet adamları" imparatorluğun parçalanmasını önlemenin çaresini, düşünce alanında da ıslahat yapmak olarak görmüşlerdir. Bu anlayış sonucunda Tanzimat ile beraber Batı sosyal hayatı ve âdetleri benimsenmiştir⁷. Bu durum son derece mânidardır. Çünkü Osmanlılar ilk defa, Batıyı küçümsemek şöyle dursun, onları kılavuz ve hoca olarak görmeye, dillerini öğrenmeye ve kitaplarını okumaya başlamıştır⁸. Bu süreçte Fransız İhtilali'nin büyük katkısı olmuştur. Nitekim, Fransız İhtilali ile beraber Osmanlı, Batı medeniyetine kademe kademe teslim olmak zorunda kalmıştır⁹.

Tanzimat kelimesi, Türkçe'de "düzenlemeler" anlamına gelmekte ve Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıdan esinlenen çok sayıda siyasî ve sosyal reformların gerçekleştirildiği bir dönemi (1839-1878) belirtmek için kullanılmaktadır¹⁰. 1839'da Reşid Paşa'nın gayretleriyle, Gülhane Hattı-Hümayunu olarak bilinen yarı-anayasal nitelikli fermanın ilân edilmesiyle Tanzimat dönemi başlamıştır.

Reşid Paşa'nın söz konusu fermanı hazırlamasındaki gayelerinden birisi, nihâî olarak, teb'asının aynı medenî haklardan faydalandığı, vatandaşlığı otomatik olarak veren ve dinî ilişkilere dayanmayan bir Osmanlı milleti meydana getirmenin temelini inşa etmektir. Gülhane Hattı, bütün Osmanlı teb'asına, bundan böyle eşitlik esasına göre muamele edileceğini taahhüt etmişti¹¹. Ancak Tanzimat Fermanı'nın, genelde imparatorluğun Hıristiyan nüfusunun arzularına uygun olarak düzenlenmiş olması, onu müslüman halkın iştirak etmediği, tek taraflı bir şey haline getirmişti¹².

Tanzimat döneminin ana vasfı, "Batı taklitçiliği" olmuştur. Osmanlı aydınlarının çoğu Batıya hayranlık duymuş ve Avrupa'yı kendi toplumları ile kıyaslamış, oradaki kuruluşları ve hayat tarzını üstün bulmuşlardır¹³. Avrupa ile

7-Kuran, s.21,22.

8-Meriç, s.278.

9-Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yay., 10. Baskı, İstanbul, 1995, s.133.

10-Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.9.

11-Aynı kaynak, s.21,22. Ayrıca Tanzimat Fermanı'nın içeriği hakkında bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978, s.208-213; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay., 6. Baskı, Ankara, 1996, s.107,108.

12-Mardin, s.26.

13-Kuran, s.23.

ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batıda görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batının genel bir model olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (Tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır¹⁴. Tanzimat'ın kurucuları, Batının askerî ve idarî yapısını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarırken, Batının günlük kültürü de Osmanlı toplumuna girmiştir. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler, "Avrupalı" olmuştur¹⁵.

Tanzimat dönemindeki Batılılaşma hareketleri "tepeden inme" bir nitelik taşıdığından, toplumsal bir tabana dayanmamaktadır¹⁶. Osmanlı toplumsal yapısında, Batı değer ve normlarına göre gerçekleştirilen reform hareketleri "Aydın" sınıfı ile "Sultan" işbirliğinin neticesidir. Bu bakımdan Türk tarihinde Tanzimat diye yer alan reform hareketi, aslında aydın ve yönetici bütünlüşmesinin en iyi örneğini verir¹⁷.

Gerçekten de Batılı eğitimden geçmiş olan Tanzimat aydınları halka yabancıydı. Sarayda Batı etkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, sadece siyasal açıdan değil, kültürel açıdan da Osmanlı toplumunda ikili bir kültür yapısı belirmişti: Merkezde, Batı etkilerinin yoğun olduğu "seçkin kültürü", çevrede ise İslam ile yoğrulmuş "halk kültürü"¹⁸. Batılı değerler, hayat tarzı, âdâb-ı muâşeret kâideleri seçkin kültürünün yeni dinamizmini oluşturdu. Halk ile seçkinler arasında tesis edilen bu yeni bölünme, mâhiyeti itibariyle eskisinden farklıydı. Geçmişte halk ve seçkin kültürü arasında "din", geniş bir çakışma alanını içine alan ortak paydayken, Batılılaşma ile beraber ortaya çıkan yeni seçkin kültürü, halkın nüfuz edemeyeceği kadar uzağa düştü; uçurum derinleşti¹⁹. Dolayısıyla bu dönem aydınını, Şerif Mardin'in ifadesiyle, "halktan bir oranda şüphelenen, halkın da şüphelendiği bir kişi"²⁰ olarak tavsif etmek hiç de yanlış olmaz. Bu durumda olan Tanzimat ve sonrasının aydını, (Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler) Saray ve Bâb-ı Âli'den ve kendi seviyelerindeki

14-Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.11.

15-Aynı kaynak, s.13.

16-Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1985, s.357.

17-Orhan Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Mayaş Yay., Ankara, 1985, s.51.

18-Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s.58.

19-Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Lailik ve Demokrasi*, Ark Yay., Ankara, 1994, s.101.

20-Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1993, s.282.

okur yazarlardan öteye, yığınla diyalog kurabilmiş değildi²¹. Tanzimat aydınının hitap edebileceği bir zümre yoktu ve fikirlerini ancak sarayın etrafında toplanan küçücük bir bürokrasiye anlatabilirdi²². Bu bakımdan, kendi tarihinden ve insanından kopan Türk aydınının kaderi “suya nakışlar çizmek”²³ ten öteye gidememişti.

Tanzimat’tan sonra girilen Batılılaşma hareketinde aydın kadronun Batıya yönelik davranışlarında dinî kalıpların giderek zayıfladığını ve ferdleşmeye dönük bir eğilimin ağır bastığını biliyoruz. Bundan dolayıdır ki, Tanzimat dönemi aydın tipi; halka yabancılaşan, halka ters düşen, hatta halkın husûmetini üzerine çeken bir davranış içerisindeydi. Bu bakımdan Tanzimat aydını; Batı dilini konuşan, Batıya dönük değer normlarını kullanan, Batı tipi okullarda yetişen, halktan ayrı bir sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıfın ideolojisi de; Batılı gibi yaşamak, Batılı gibi düşünmek, halktan kendini bütünü ile sıyrarak materyalist bir felsefeyi, hümanist değerler çatısı altında kendine şemsiye yapmak ilkesine dayanmaktadır²⁴. Görüldüğü gibi Tanzimat aydınının temsil ettiği dünya görüşleri Batıdan aktarılmak suretiyle toplum yapımıza aşılarmaya çalışılmıştır. Böylece Batı, önemli ölçüde kendisi için bir “kültür uydusu” oluşturmuştur²⁵.

Tanzimat’tan sonraki dönemde, Türk aydını, “babasının borcunu yüklenemeyecek kadar âciz olduğu için mirası reddeden, hatta daha da ileri giderek aradaki veraseti inkâr eden evlad”²⁶ a benzeten Erol Güngör’e göre bu dönem aydınının ana vasfı, mâzîsini inkâr etmektir: “Avrupalı’nın nefretinden kurtulabilmek için, üstün olan taraflarımızı, yâni milletimizin tarihini reddettiler. Mesala İçtihad dergisinde çıkan makaleler Avrupalı’nın merhametini kazanmak için yazılmış bir dilekçe gibidir: ‘Babamız sadece size değil, bize de çok eziyetler etti. Ama şimdi biz onu elbirliğiyle öldürdük ve sizi kendimize baba yaptık. Ne isterseniz yapmaya hazırız, yeter ki bizi evlatlığa kabul edin’ ”²⁷.

21-Türkdoğan, s.49.

22-Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1993, s.28.

23-Meriç, *Bu Ülke*, s.163.

24-Türkdoğan, s.56,57.

25-Aynı kaynak, s.69. Ayrıca Tanzimat ve sonrası Türk aydını hakkında krş. için bkz. Lewis, s.106vd.; Berkes, s.207vd.; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 3. Baskı, Hil Yay., İstanbul, 1995, s.204 vd.

26-Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötügen Yay., 10. Baskı, İstanbul, 1993, s.71.

27-Aynı kaynak, s.71.

Osmanlı'da, devlet müesseselerini laikleştirmeğe çalışan, kanun karşısında yerli ve yabancı uyrukluları eşit telakki eden ıslahat çabalarının temelinde Batı sosyoloji hareketlerinin -özellikle de A.Comte ve benzeri reformistlerin - geniş etkisi olduğunu unutmamak gerekir²⁸. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hâkim olan dinin tartışılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirmiştir²⁹. Cemaatçi bir gelenek hususiyetine sahip Osmanlı toplumsal yapısı, Tanzimat dönemi sonrası hızlı bir Batılılaşma süreci içine itilmiş ve muhafazakâr değerler ve inanç kalıpları bir "yenileşme süreci" uğruna sürekli bir biçimde erozyona uğratılmıştır³⁰. Böylece toplumsal hayatın özü olan İslâmî dünya görüşü değişmeye başlamış, dinin Osmanlı toplumundaki etki ve önemi belli ölçülerde gerilemiştir.

Osmanlı padişahları ve bürokratları, bozulan düzeni onarmak ve Batı karşısında tutunabilmek için Batılılaşmayı çare olarak düşünmüşlerdi. Ama Batılılaşma, sonuçta Osmanlı'nın bir yarı-sömürge ülke olmasından başka bir şeye yaramadı³¹. Çünkü Batılı devletler tarafından empoze edilen bir anlaşma mâhiyetinde olan Tanzimat ve Gülhane Fermanları ile beraber, Osmanlı'nın kendi vatandaşları ve kendi ülkesi üzerindeki hükümler hakları sınırlandırılmış ve bilhassa Avrupa'nın yerli temsilcisi durumunda bulunan azınlıklara imtiyazlar verilmiştir. Osmanlı, bundan sonra bütün vatandaşlarına adâlet ve şefkatle muamele edeceğini, artık kimseye zulmetmeyeceğini, her işte kanunun hâkim olacağını ilân ederken, kendi siyasî ve sosyal nizamının o ana kadar despotik bir sistemden ibaret bulunduğunu kabul etmiştir³².

Sonuç olarak, Saray ve bürokrasi eliyle yürütülen Osmanlı dönemi Batılılaşma hareketlerinin etkilerini ve bazı özelliklerini şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

■ Osmanlı'da Batılılaşma hareketleri, Tanzimat'a kadar olan devrede sadece ordunun ıslahına yönelmiştir. Diğer alanlardaki yenileşme hareketlere ikinci derecede girişimler olup, bu esas gayeyi desteklemek içindir. Bunun nedeni, Avrupa karşısındaki mağlubiyetin sebeplerinin ordu düzeninin bozulmasına bağlanmış olmasındandır. Eğer ordu modernleştirilirse, aramızdaki fark kapanacak ve her şey yoluna girecekti. Ancak ordunun ıslahı yönündeki çabalar bir sonuç vermeyince, Tanzimat döneminde siyasî düzenin

28-Türkdoğan, s.52.

29-Ortaylı, s.9.

30-Türkdoğan, s.178.

31-Canatan, s.63.

32-Güngör, s.91,92.

değiştirilmesine ve toplumsal yaşamın diğer yönlerine doğru, yenileşme hareketleri genişletilmiştir.

■ Osmanlı Batılılaşma hareketleri, temelde Batı hayranlığı ve Batı toplumunun üst-yapı kurumlarını aktarma biçiminde tezâhür eden bir “öykünme” hareketidir. Yenileşme hareketlerinin düşünsel temellerinin oldukça sığ olmasından dolayı ne devlet adamları, ne de aydınlar, Batıyı Batı yapan temel değerleri ve süreçleri kavrayamamışlar ve Batı karşısında tutunabilmek için gerçek çözümler bulamamışlardır.

■ Batılılaşma girişimleri çoğu kez ya Batılı ülkelerin baskılarıyla, ya da dolaylı baskılarla gerçekleştirildiğinden, sonuçları itibariyle onların çıkarlarıyla örtüşmüştür. Batılılaşma, toplumun iç dinamiklerini, gelişme yönünde değil, bozulma ve gerileme yönünde etkilemiştir. Bu bağlamda Batılılaşma tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı ülkelerin denetimine girme sürecini de içinde bulundurmaktadır.

■ Batılılaşma hareketleri, gayrimüslim azınlıkların konumunu güçlendirmiş ve bunların arasında milliyetçi akımların hızlanmasına hizmet etmiştir. Gayrimüslimler arasında milliyetçiliğin yayılması ise Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal birliğinin parçalanmasına yol açmıştır. Azınlıklar, Osmanlı'da hem siyasal, hem de ekonomik ve kültürel açıdan Batı çıkarlarının koruyucusu ve acentalığı rolünü oynamışlardır.

■ Osmanlı'da Batılılaşmanın etkileri, toplumsal sınıflar açısından, bir yandan merkezî bürokrasinin gücünü artırırken, diğer yandan da yönetim ile halkın arasının açılmasına ve düzenin halka yabancılaşmasına yol açmıştır.

■ Netice itibariyle Osmanlı Batılılaşması bir “Saray” ve “elit” devrimiydi ve tepeden inme yöntemlerle toplumu değiştirmeyi hedeflemekteydi. Önce devletin ele geçirilmesi, daha sonra da toplumun değiştirilmesi Osmanlı bürokratlarının ve aydınlarının temel stratejisiydi. Bürokrasi, gerek Batıcı eğilimleri, gerekse halktan aldığı tepkiler sonucu halka yabancılaşmış ve halk ile olan bağını koparmıştı. Halkın Batılılaşma hareketlerine karşı olumsuz tepkisinin nedeni, salt dinsel ve kültürel değildi. Batılılaşma sürecinde dışa bağımlılık ve sömürünün artması, halkın yoksullaşmasına neden oluyordu. Osmanlı ekonomisi, elitlerin eliyle Batı kapitalizminin çıkarları doğrultusunda biçimlendirildikçe geriliyor ve bunun yükünü doğrudan halk omuzluyordu³³.

Bu noktada, son olarak şü hususun da altını çizmek gerekir ki, Tanzimat ve Batılılaşma hareketleri ile ilgili olarak baştan beri sıralanan özelliklere baktığımızda, günümüz Türkiye'sinin Batı ile olan ilişkileri bağlamında, maalesef Tanzimat dönemindeki durumdan farklı bir merkezde olmadığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
2. CANATAN, Kadir, Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
3. GÜNGÖR, Erol, Düünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik, Ötüken Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1990.
4. _____ Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Ötüken Yayınları, 10.Baskı, İstanbul, 1993.
5. KONGAR, Emre, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1985.
6. KURAN, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
7. LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1996.
8. MARDİN, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994.
9. _____ Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1993.
10. _____ Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
11. MERİÇ, Cemil, Bu Ülke, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 1995.
12. _____ Kirk Ambar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
13. _____ Sosyoloji Notları ve Konferanslar, İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1993.
14. ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yılı, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
15. TÜRKDOĞAN, Orhan, Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği, Mayaş Yayınları, Ankara, 1985.
16. TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Modernleşme Laiklik ve Demokrasi, Ark Yayınları, Ankara, 1994.
17. USTA, Niyazi, "Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.15, Erzurum 2001.